

Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti

TASHENEV
UNIVERSITY

“Alisher Navoiy va XXI asr”

10-ULUSLARARO KONFERANSI

Toshkent-Shimkent, 2025-yil 6-fevral

“Әлішер Науаи және XXI ғасыр”

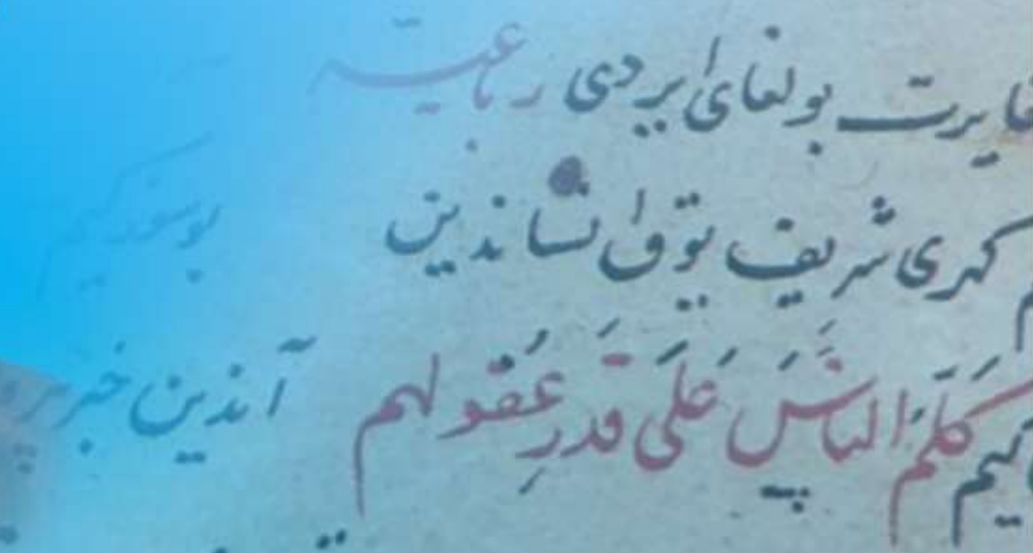
10-ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ

Ташкент-Шымкент, 6 ақпан 2025 жыл

“Alisher Navo'i and the 21st century”

10th INTERNATIONAL CONFERENCE

Tashkent-Shymkent, February 6, 2025

**Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Qozog'iston Respublikasi Jumabek
Tashenev nomli universitet**

«ALISHER NAVOIY VA XXI ASR»

**mavzusidagi 10-uluslararo konferansi
materiallari**

2025-yil 6-fevral

Toshkent – Chimkent – 2025

UO'K: 821.161.1=512.133

KBK: 83.3 (50')

A 51

Mas'ul muharrirlar:

Shuhrat SIROJIDDINOV,

filologiya fanlari doktori, akademik
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti rektori

Kanat BAYBOLOV,

Jumabek Axmetuli Tashenev nomli universitet rektori,
texnika fanlari doktori, professor

Tahrir hay'ati:

Boqijon To'xliyev (O'zbekiston), Nurboy Jabborov (O'zbekiston), Parida Bayneeva (Qozog'iston), Kemal Yavuz Ataman (Turkiya), Yashar Qosim (Ozarbayjon), Islam Jemeney (Qozog'iston), Farhod Rahimiy (Eron), Sholpan Arzimbetova (Qozog'iston), Karomat Mullaxo'jayeva (O'zbekiston), Janna Botabaeva (Qozog'iston), Baxtiyor Fayzullayev (Tojikiston), Dilnavoz Yusupova (O'zbekiston), Nozliya Normurodova (O'zbekiston), Shahlo Naraliyeva (Qozog'iston), Ilyos Ismoilov (O'zbekiston), Azizullah Aral (Afg'oniston), Orzigul Hamroyeva (O'zbekiston), Ozoda Tojiboyeva (O'zbekiston)

Ushbu to'plamda "Alisher Navoiy va XXI asr" mavzusidagi 10-uluslararo konferansi materiallari jamlangan. To'plamda Alisher Navoiy adabiy-ilmiy merosining mumtoz adabiyotimizdagi o'rni va bugungi kun uchun ahamiyati, shuningdek, shoir ijodiga bog'liq holda matnshunoslik va tilshunoslik muammolariga doir ilmiy maqolalar o'rin olgan. Navoiyshunoslikning bugungi holati va istiqboli borasida muayyan tasavvur berishi uning ahamiyatini belgilaydigan omillardan biridir. Kitob filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistrantlar va bakalavr talabalari hamda keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan.

Mualliflar qarashi va asarlar nomlaridagi imlo tahririyat nuqtayi nazaridan farqlanishi mumkin.

**Әлішер Науаи атындағы Ташкент
мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті**

**Қазақстан Республикасы Жұмабек
Тәшенев атындағы университет**

«ӘЛІШЕР НАУАИ ЖӘНЕ XXI ҒАСЫР»

**тақырыбындағы 10-халықаралық
конференция материалдары**

2025 жыл 6 ақпан

Ташкент – Шымкент – 2025

falsafiy teran mulohazalari g'oya sifatida shakllandi, o'zining insonparvarlik tamoyillari bilan G'arb-u Sharqni, yana ko'plab olamshumul kengliklarni qamrab oldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Аждодлар фахримиз. Ёшларга донолар ўғити. Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – Б. 12.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги Қарори. ЎЗА, 2020 йил, 19 октябрь.
3. Навоий А. Сабъаи сайёр. – Т.: Фан, 1997. – Б. 258.
4. Қодиров П. Тил ва эл. – Т.: Маънавият, 2010. – Б. 134.
5. Навоий асарлари луғати. – Т.: ФАН, 1972. – Б. 30.
6. Бобур энциклопедияси. Т.: Шарқ, 2017. – Б. 349.
7. Бобур З. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. –Б. 74.
8. Бобур З. Бобурнома. – Т.: Юлдузча, 1989. –Б. 74.
9. Навоий А. Фарҳод ва Ширин. Хамса. Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б. 113.
10. Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 336.
11. Ғаниева С. Мақсуд Шайхзода – навоийшунос. Ўзбек тили ва адабиёти журнали, 1-сон. Тошкент, 2010. – Б. 10.
12. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Наука, 1978. – с. 96.
13. Ҳаққулов И. Тақдир ва тафаккур. – Тошкент.: “Шарқ”, 2007. – Б. 122.

ШЫҒЫС ӘДЕБИЕТІНІҢ ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Жантасова Злиха Тұрарқызы

Ф.ғ.к., доцент Ж.А. Ташенов атындағы университет

10.52773/tsuull.conf.navoiy.2025/BOMK1489

Аннотация: Мақалада шығыс әдебиетінің қазақ фольклорындағы көрінісі қарастырылған. Шығыс әдебиетінің ықпалымен қазақ халық ақындары мен қиссашыл ақындар шығарамашылығы салыстырмалы түрде ұсынылған

Түйін сөздер: шығыс дәстүрі, дәстүр, фольклор, сарын, салыстырмалы зерттеу

Abstract: This article examines the unique reflections of Mir Alisher Navoi, a master of the realm of words and a scholar well-versed in various disciplines of science, literature, and art, on the art forms of music and dance. By analyzing Navoi's perspectives on these subjects, the study reveals his nuanced understanding of music and dance as significant components of cultural and artistic expression, situated within the broader scope of his intellectual and artistic achievements.

Keywords: oriental tradition, tradition, folklore, Saryn, comparative study.

Қазақ халқы еш уақытта өзімен-өзі томаға тұйық өмір сүрмеген. Ежелгі көшпелі сақтар мен ғұндар, қаңлылар, қыпшақтардан бастап кешегі Қазақ хандығы болып жеке шаңырақ көтеріп, Орыс мемлекетіне қосылғанға дейін негізгі кәсібі мал шаруашылығы болған көшпелі халық Қытайдан Еуропаға шейін, Сібірден Африка континентіне дейінгі ұлан-ғайыр жерлерге әр

түрлі себептермен (шапқыншылықпен, құлдықпен, саяхатпен) барып, барған жерлерінде тұрақтап қалу себепті сол елдердің мәдени өмірімен танысқан, басқа халықтардың әдебиетін өз тілдеріне аударғандығы жайлы тарихи деректер ұшырасады. Мысалы, мәмлүк қыпшақтары кезіндегі аударылған әдебиеттер, «Бабырнама», «Құмайуннама», «Тарих-и Рашиди» секілді туындылар жат жерлерде дүниеге келгендігі белгілі. Қазақ халқы ислам дінін қабылдағанға дейін де көптеген діндер мен мәдениеттердің ықпалында болған, сол мәдениеттердің ізі фольклорлық шығармаларымызда, сюжеттер мен мотивтерде ұшырасып отырады.

Сондықтан да қазақ фольклорында Шығыстан ауысқан, Батыстан ауысқан сюжеттер мен мотивтер жиі кездесіп отырады. Солардың көпшілігі діни ағымдар мен ежелгі және орта ғасырлардағы мәдениет ошақтарынан тараған, өзге халықтармен болған өзара байланыстардан келіп шыққан дүниелер. Қазақ фольклорындағы кірме сюжеттер жайында ғалым М.Әуезов былай дейді: «Қазақ атты ел құрылмастан бұрын, мұсылманшылық кірместен алдын ескі руларға түгел ортақ болған ертектер бар. Дүниетану, дінге нану шамасы шаманизм, буддизм бағытында болған, немесе ескі иран, үнді діндерінің әсерінде болған кездерде шыққан ертектер де бар тәрізді. Одан беріде араб-иран мәдениетінің дін арқылы тарап сіңген мол топтары тағы бар»[-деп, өзге елдермен байланыстың тамыры тым тереңде жатқандығы жайлы толғайды.

IX-X ғасырлардан бастап Қазақ даласына ене бастаған ислам діні өзімен бірге жазба әдебиетін де ала келді. Ислам мәдениетінен бастау алған алғашқы мұсылман түркі жазба әдебиетінің іргетасы қаланып, одан кейінгі мың жылдан астам уақытқа созылған түркі мәдениетінде әлемге атын алтын әріптермен жазып қалдырған көптеген ғұлама ғалымдар мен ақындар шықты. Осылайша мұсылман ренессансының дамытуға үлкен күш жұмсаған әл-Фараби, әл-Хорезми, Ибн-Сина, Махмұт Қашқари, әл-Бируни, Ұлықбек секілді т.б. ойшылдардың әлем мәдениетіне қосқан үлесін қазіргі күнде ешкім жоққа шығара алмаса керек-ті. Осылайша мың жылдық мәдени байланыс орнатқан Шығыс мәдениеті мен әдебиетінен қазақ әдебиетіне ауысқан құнды дүниелер аз болмаған. Ислам дінін қабылдаған соң, қазақ әдебиеті де мұсылман мәдениетімен араласу арқасында көптеген жанрларды қабылдады. Фольклордан ауыз әдебиеті дараланып, ерекше қарқынмен дами бастады. Ескі мифологиялық наным-сенім орнын ендігі кезекте ислами, сопылық құндылықтар алмастыра бастады. Батырлық жырлардағы жебеуші рух ретінде сахнаға Ғайып ерен - Қырық шілтен, Қызыр, Баба түкті шашты Әзіз секілді сопылық ағымдағы кейіпкерлер орын тепті. Қазақтың ақын, жырауларына сопылық әдебиеттің әсері болғандығы турасында ақиық ақын С.Сейфуллин де жазған еді. Әсіресе Түркістан пірі атанған Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінің әсері қатты болғандығы турасында былай деп жазады: «Қазақ арасына жазба әдебиетін таратқан - Түркістаннан шыққан қожалар. Ол кезде қазақтың арасына көп таралған - Қожа Ахмет Ясауидің кітабы. Біздің қазақ ақындары соған еліктеп кеткен»[1,18 б.].

Шындығында да Қазақ хандығы бөлініп шыққаннан кейінгі дәуірде қазақ хандарының астанасына айналған Түркістан шаһары мен оның айналасында тұратын оқымысты, діндар қожалар мен молдалардың хан

сарайына, мемлекет істері мен мәдениетіне, ауыз әдебиетіне жасаған ықпалын айтпай кетпеуге болмайды. Ислам мәдениетін қазақ арасына сіңіруге олардың ықпалы айрықша еді. Әсіресе, Қожа Ахмет Ясауи мен Сүлеймен Бақырғани секілді түркілік сопылық әдебиеттің негізін қалаушы діндар ойшылдарымыздың жыраулар поэзиясына тигізген әсері мол болатын.

Мәмлүк қыпшақтары мен Алтын Орда дәуірі кезінде жазылған әдеби жәдігерлеріміз кейін Қазақ хандығы өз алдына бөлініп шыққан соң да жалғасын тапты. Қазақтан шыққан Мұхамед Хайдар Дулати, Қадырғали бек Жалайри секілді жылнамашылар қазақ хандығы, қазақ елі туралы құнды деректер жазып қалдырды. ХҮІ-ХҮІІІ ғасырларда ауыз әдебиеті мен фольклоры ерекше дамыған қазақ халқының ХІХ ғасырдан бастап ауыз әдебиетімен қатар жазба әдебиеті де тез қарқын алып, дами бастағандығы белгілі.

Ислам мәдениеті мен әдебиетінің ықпалы, оның қазақ әдебиетінде толассыз жырлануы ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап кең қулашын жайды. Оның алдында дүниеге келген эпостарымыз бен ғашықтық эпостарымызда бұрынғы ата-тек культі, шамандық сенімдер жиі ушырасып, бұрынғы салт-дәстүр қатаң сақталып, тек қана оқта-текте Алла аты ауызға алынып, Пайғамбарға сыйыну сияқты исламдық элементтер ғана ұшырасып отыратын болса, ХІХ ғасырдан бастап Мұхаммед пайғамбар мен оның халифа, сахабаларының жолын үлгі тұту, оны мақтап жырға қосу жаппай үрдіске айнала бастады.

Қазақ халқының тарихында ХІХ ғасырдан бастап елеулі тарихи өзгерістер болып өтті. Соның барлығы халық өмірін өзгертуге ерекше фактор болуымен қатар, әдебиетімізге де елеулі өзгерістер алып келіп жатты. ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ қоғамы көшпелі салттан отырықшылыққа қарай бет бұра бастады. Жәрмеңкелер ашылып, халық қолындағы ұстап отырған малдарын базарға апарып сатып, жаңа тұрмысқа қажетті бұйымдарға айырбастау басталды. Мал шаруашылығымен қатар, егін шаруашылығы да кеңінен дамып, сауда-саттық кең өріс алды.

Бұрынғы патриархалды-феодалдық қоғам ыдырап, қазақ даласында қалалар бой көтере бастады, осылайша ендігі жерде ауыз әдебиетімен қатар жазба әдебиеті де кеңінен тарады. Халық арасынан шыққан сауатты молдалар мен көзі ашық оқыған ақындар жаңа қоғамның дамуына ілесе өз шығармаларын хатқа түсіріп, Қазаннан, Ташкенттен Орынбордан т.б. жерлердегі баспаханалардан өз еңбектерін кітап етіп бастыру ел ішінде кеңінен етек жая бастады.

Алдымен Ташкенттен шыққан «Түркістан уалаятының газеті», кейінірек Омбыда басылған «Дала уалаятының газеті» секілді таралымдар халық ішіне тарап, жаңа өмір салтын ұғындыру жолында өзінше қарқынды еңбек етті. Оның үстіне баспадан шыққан қисса-дастандар да халық ішіне кең тарап, Шығыс тақырыбына құрылған шығармалар қазақтың әдебиетін өзгеше жанрлармен толықтырып жатты. Осылайша бұрын көшпелі өмір сүрген халық жаңа тұрмысқа бейімделіп, халықаралық жаңалықтардан хабардар болу мүмкіншілігіне ие бола бастады.

Шығыс әдебиетінің Рүстем, Ләйлі-Мәжнүн, Фархад-Шырын, Ескендір, Таһир-Зуһра, Атымтай-Жомарт сынды қаһармандары қазақ арасына ерте замандардан белгілі бола бастаған.

Қазақ ертекшісі, қисса-дастан айтушы, жырау, ақыны үлкен сұлулыққа, шексіз берілгендікке, хас батырлыққа, жанқияр достыққа, адамдық мұраттарға теңеу іздегенде жоғарыдағы есімдерге жүгініп, өлеңіне, қиссасына, жырына қосып отырған. Тыңдаушысын солардан үлгі алуға шақырған. Содан болар бұл қадірмен есімдерді біз ауыз әдебиетімізде де, айтыстарымызда да, жазба әдебиетімізде де жиі ұшыратамыз [2,403 б.].

XIX ғасырдан бастап қазақ жерінде экономикалық өзгерістермен қатар ел ішінен шыққан ақындар, мысалы М.Ж.Көпеев, Шәді Жәңгірұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Қарасақал Ерімбет сияқты т.б. көптеген ақындар Бұхара, Самарқанд, Хиуа сияқты шаһарларға барып мұсылманша оқыған. Дін оқуымен қатар Шығыстың классикалық шығармаларын да оқып, кейін сол өзі оқыған шығармаларын ел ішіне таратып, өздері де сол тақырыпқа шығармалар жазып шығарған. Сауатсыз жазылған қиссаларды қайта өңцеп, халықтың түсінігіне жеңіл болатындай фольклорлық заңдылыққа келтіріп, қайта жырлап отырған. Қазақтың халық ақындары жыраулар мен ақын, күйшілер көрші отырған қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен сияқты ағайын халықтардың ішіне барып, айтысқа түскендігі, өз өнерлерін жарысқа салғандығы туралы әдебиетімізде көптеген деректер сақталған. Жазу мәдениеті бір болғандықтан, туысқан халықтар бір-бірін өте жақсы түсінген.

Жамбыл мен Тоқтағұл, Сүйінбай мен Қатағандардың айтысы, Майлықожа мен өзбектің бахшиы Ергеш Жұманбұлбұлдың айтыстарында Ергеш өзбек тілінде, Майлықожа қазақ тілінде айтысып, шын өнердің тамаша үлгісін көрсеткен. Жамбыл қырғыз арасына барып, қазақтың «Қыз Жібек» дастанын жайғандығы тарихтан белгілі. Ергеш пен Майлықожаның достығы ұрпаққа үлгі боларлық өнеге. Сол кездерде Ергеш Майлықожадан «Қыз Жібек» дастанын үйреніп, оны өзбек халқының арасына таратады. Осылайша қазақ жырының бір варианты өзбек фольклорына еніп, жырлана бастаған. XIX ғасырда қазақ-өзбек халықтары арасында әдеби байланыстың кең құлаш жайғандығын көреміз.

Қазақтың майталман ақыны Майлықожа Сұлтанқожаұлы (1835-1898) Самарқанд облысы Нұрата, Нарпай, Жамбай, Ғалларал аудандары тұрғындарының той-жиындарында жиі болып, жыр жырлаған. Нұрата, Жызақ тауларын мекен еткен халық ақындарымен айтысып, өзбектің он екі бахшысын айтыста жеңіп, атақты ақын Ергеш Жұманбұлбұлдың ұстазы Сұлтан кемпірден шешендік сөз сайысында мүлт кеткен. Қазақ, өзбек фольклортану ғылымында Ергеш Жұманбұлбұлұлы мен Майлықожа Сұлтанқожаұлының Самарқанд, Жызақ облыстарындағы Нұрата, Жызақ, Замин тауларын мекен етіп келе жатқан қырық пен жүз, мыңдар мен Жамбай, Қаңлы, Қатаған, Қоңырат, Найман, Жалайыр тайпаларының той-жиындарында үздіксіз қатысып, ән салып, терме, толғау, күлдіргі әңгіме, шешендік сөз бен жыр, қисса, дастан айтып, халық құрметіне бөленгендігі жайлы да дерек бар [3,113 б.].

Өзбектің Ергеш, Фазыл Юлдаш сияқты халық ақындары өз репертуарын байыту үшін Низами, Әлішер Науаи жырлаған «Фархад-Шырын», «Ләйлі-Мәжнүн» сияқты дастандарынан үйреніп, оның романдық эпос түрінде, қайта жырлап отырған. Өзбек бахшиларынан үйренген Ә.Ахметов сияқты қазақ жыршылары «Фархад-Шырын» дастанының қазақша нұсқасын шығарып, ел арасына таратқандығы мәлім.

Шығыс әдебиетінің ықпалымен қазақ халық ақындары мен қиссашыл ақындар арасында Жүсіпбек Шайхысламұлы, Ақылбек Сабалұлы, Шәкәрім Құдайбердиев, Иманжан Жылқайдаров, Әбдәзім Ахметовтер көптеген қисса, дастан, жырларды еркін нәзира түрінде аударып, жырдың жеке нұсқалары мен версияларын жасаған. Мысалы, Шәкәрім «Ләйлі-Мәжнүнді», Жүсіпбек «Айман-Шолпан» мен «Қисса-и Зарқұмды», Әбдәзім Ахметов «Фархад-Шырынды», Иманжан Жылқайдаров Науаидың «Ескендір қорғанын» т.б. дастандар шығарып, халыққа таратқан. Кейбір жырлаушылар өз шығармаларын ауызша таратса, қиссашыл ақындар мен сауатты ақындар шығыстық қиссаларды жырлаумен қатар, өзі шығарған дастанның қолжазбасын Ташкент, Қазан, Орынбор сияқты қалалардағы баспаханалардан шығарып, ел арасына таратқандығы белгілі.

Халық ақындары да «Мың бір түн», «Тотының тоқсан тарауы» сияқты Шығыс ертегілерінен естіген-білгендерін шығыстық тақырыпта өзінше жырлап, дастандар шығарып, фольклорлық нұсқаларын ел ішіне таратып отырған. Ол шығармалар ел арасында кеңінен айтыла бастағаннан кейін, дастанды шығарған авторлары бара-бара ұмытылып, таза халықтық шығармаларға айналғандары да аз емес. Шығыс сюжетіне құрылған дастандар мен эпостардың кейінгі толқын жыраулар мен шайырлардың ол жырға эпизодтар мен сюжеттер қоса отырып, шығармаларды өз атынан қайта жырлауы салдарынан алғашқы авторлардың ұмыт бола бастауы да үрдіске айналады. Ел арасындағы фольклорлық шығармаларды жинаушы В.В.Радлов, Ш.Уәлихановтардың өздері жазып алған шығармаларының орындаушылары кімдер екендігін жазып алуды ұмыт қалдырғандығы белгілі. Мысалы, Ш.Уәлиханов қырғызға барған сапарында атақты «Манас» жырының бір тармағы «Көкетайдың асын» жазып алғанда қай жыршыдан жазғандығы туралы дерек келтірмейді. Мұндай жағдайлар XIX ғасырда өте көп болған.

XIX ғасырдан бастап Қазақ даласына дін жаю мақсатында қожа, сопылар, татар, өзбек, ноғай молдалары көптеп ағыла бастады. Жартылай көшпелі өмір сүріп жатқан қоғамда байлар мен болыстар өз балаларын алдымен мұсылманша оқытуды жолға қойды. Қазақ жерінде жүрген молдалар қазақ халқының ән-күйге, жырға өте әуес екендігін әу бастан-ақ байқап, халық ішінде мұсылманшылықтың тез тарауы үшін шамасы келгенше мұсылман дүниесінің қаһармандары туралы неше түрлі қисса дастандар шығарып, тарата бастады. Олардың шығарған дастандарының ұйқасы нашарларын халық ақындары қайта өңдеген, халықтың құлағына сіңісті болатындай дәрежеге жеткізген, қайта жырлау жәйттері тарихта көптеп кездеседі. Мысалы Жүсіпбек Шайхысламұлы жырлаған «Айман-Шолпан» дастанын Базар жыраудың қайта жырлап шыққандығы мәлім. Ол туралы С.Қосанов мынадай дерек келтіреді: «Базар жырау ажарлаған халық дастандарының бірі - «Айман-Шолпан». Аталған жәдігерді ел арасынан жинап, өзінің редакторлық еңбегінің нәтижесінде Қазан қаласында бастырушы (1896, 1898, 1901, 1906, 1910) қазақтың белгілі ақын-баспагері Жүсіпбекқожа Шайхысламұлы екендігі мәлім. Сондай-ақ, кейінгі уақытқа дейін «Айман-Шолпан» дастанының жалғыз нұсқасы ғана сақталғаны, қалған бірнеше қолжазба жоғарыда айтылған Қазан баспасының көшірмелері екендігі белгілі. Дегенмен, Базар жырау мураларын жинау, іздестіру барысында бұрын белгісіз шығармаларының қатарында «Айман-Шолпанның» тағы бір

нұсқасы табылды. Дастанның кіріспесінде өзінің қиссаны «көркемдеу» себебін Базар былайша түсіндірген:

Қиссасын «Айман-Шолпан» ажарладым,
Әлеумет аударсын деп назарларын.
Жүсіпбек деген қожа шығарды деп,
Бұрыннан естуші ек хабарларын.
Ұнамды айтылғанмен хикаясы
Оңдырмай жазған екен өлең жағын.
Өтінді Қойытбайдың Нұрымбеті
«Қайтадан әрлеп айт» деп маған бәрін [4,15-16 бб.].

Байқап отырғанымыздай ел арасына дін таратқан молдалар бір жағы халықтың сауатын ашса, екінші жағынан халық ішінде айтылып жүрген аңыз, әңгімелерді өлеңге қосып, жыр, қисса да шығарып отырған.

Дастандардың мол бір саласы Шығыс әдебиетінің үлгісі негізінде халық арасында айтылып келген аңыз-әңгімелер, ертектер сюжетінен туып отырған. Халық ақындары, әсіресе кітаби ақындар Шығыс әдебиетінің атақты өкілдері Фирдоуси, Низами, Физули, Науаи сияқты классиктерінен үйренді. Олар «Ләйлі-Мәжнүн», «Шәкір-Шәкірат», «Ескендір», «Абулхарис», «Шахнама», «Мың бір түн», «Сейпіл Мәлік» сияқты дастандарды жатқа айтып, оны халық арасында кең таратумен бірге, өздері де сол классикалық үлгілердің ізімен (кейде толық сюжеттерін алып, кейде жалпы идеялық мазмұнын алып) жаңа қисса, дастандар шығарып жүрді [5,259 б.].

Шығыс әдебиетінің інжу-маржандары «Шахнама», «Мың бір түн», «Ләйлі-Мәжнүн», «Фархад-Шырын» секілді т.б. дастандардың XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ даласында қайта жырлану дәстүрі кең тарады. Шығыстанушы ғалым Ө.Күмісбаев Шығыстық дастандардың XVIII ғасырдың аяғынан бастап тарай бастағандығын айтады. Ол туралы: «С конца XVIII - начала XIX в. в устном народном творчестве казахов были представлены темы и сюжеты из лучших образцов классической литературы Востока. Созданные на основе поэм Фирдоуси, Низами, Навои, арабо-персидских, индийских легенд и сказаний дастаны «Лейла и Меджнун», «Шахнаме», «Тоты-наме», «Фархад и Ширин», «Тахир и Зухра», «Ескендер», «Рустем-Дастан», «Атымтай-Жомарт», «Мунлык-Зарлык», принятые художественным сознанием казахского народа, продолжили свое существование в его фольклоре в виде новых национальных вариантов» [6,6 б.]-деп қазақ фольклорына Шығыс әдебиетінің алып келген өзгерістері турасында жазады.

Шығыс сюжетіне құрылған қазақ ауыз әдебиетіндегі туындыларды үш түрге бөліп қарастырған ғалымдардың бірі З.Ахметов пен М.Бөжеев. Бұл зерттеуші ғалымдар қазақтың Шығыс сюжетіне құрылып, соның негізінде жырланған ең таңдаулы туындылардың мазмұны мен идеялық құрылысына, шығарманың тақырыбы мен мазмұнына, шығу тегі мен сюжетіне қарай салыстырып, сол шығармалардың қазақ әдебиеті тарихындағы алатын өзіндік орны туралы, әкелген өзгерістері турасында талдаулар жасайды. Дастандардағы өлең формаларына талдау жасайды [7].

Мұсылман мәдениетіне орай, қазақтың жазба әдебиетімен қатар, ауыз әдебиетінің ауқымы, аясы кеңіп, ендігі жерде діни сюжеттермен қатар, Шығыс әдебиетінде жырланатын ғашықтық, жомарттық \ж^әу\п\пәрттік\

сюжеттерімен де молыға бастады. Алайда, бұл дастандар сол қалпында көрініс тапқан жоқ, қазақ даласында жырланғаннан кейін қазақ фольклорының заңдылықтарына сәйкес көптеген өзгерістерге ұшырап отырды. Яғни, бұрыннан қалыптасқан фольклорлық қалыпқа түсіп, көшпелі елдің ұғымына сай, оның түсінігіне жақын түрде өз формасынан айрылып, ондағы сюжеттер сақталып отырғанымен, жырлану барысында қазақтың ауыз әдебиетінің үлгілеріне орай өзгерістерге ұшырап отырды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1 С.Сейфуллин. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы//Еңбекші қазақ. №68, 1924 19-ақпан.
- 2 Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. 1-кітап: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. 467 б.
- 3 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Толықтырылып екінші рет басылуы. Алматы: Ана тілі, 1991.
- 4 Қосанов С. Базар жырау Оңдасұлының әдеби мұрасы. (Ақындық дәстүр, жанр, поэтика). 10.01.02 – қазақ әдебиеті мамандығы бойынша филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2005. 28 б.
- 5 Қазақ әдебиетінің тарихы. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Екінші кітап. Алматы, ҚазССР. Ғ.А. баспасы: 1964.
- 6 Кумисбаев У.К. Казахские и персидско-арабские литературные связи XIX-XX вв. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1990. – 136с.
- 7 Бөжеев М., Ахметов З. Қазақ әдебиетінің шығыс әдебиет сюжетімен байланысы. Қазақ әдебиетінің тарихы. 2.т. 1-кітап. Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы, 1961, 556 б.

ALISHER NAVOIY BADAXSHON SHOHI VA SHOIR SULTON MUHAMMAD LA'LIY IJODI TADQIQOTCHISI (Navoiy va uning zamondoshlari tazkiralari ma'lumotlari asosida)

Qorayev Sherxon Po'latxonovich,

Qarshi shahridagi Xalqaro innovatsion universiteti dotsenti, (PhD).

sherxonqorayev@gmail.com

10.52773/tsuull.conf.navoiy.2025/GSDH8096

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada Badaxshon hukmdori Sulton Muhammad La'liy hayoti va ijodi buyuk mutafakkir Alisher Navoiy hamda uning zamondoshlari asarlari ma'lumotlari asosida yoritiladi. Sulton Muhammad La'liy o'z davrining yetuk shoirlaridan biri bo'lib, uning atrofida taniqli shoirlar to'plangan edi.

Hukmdorlar shoiri boshchiligida Badaxshon saroyida mushoira kechalari o'tkazilgan.

Kalit so'zlar: Tazkiralari, Badaxshon saltanati, Iskandar Faylaqus, isyonkor podshoh, xushta'b.

Abstract. This article examines the life and literary contributions of Sultan Muhammad Lali, the ruler of Badakhshan, drawing upon the works of the eminent thinker Alisher Navoi and his contemporaries. Sultan Muhammad Lali was among the most distinguished poets of his era, attracting renowned literary figures to his court. Under his patronage, the Badakhshan palace became a center for literary gatherings, where poetry and intellectual discourse flourished. The

MUNDARIJA CONTENTS	
Shuhrat SIROJIDDINOV. Turkiy dunyo hamkorligining mustahkam asosi Туркі әлем ынтымақтастығының мықты негізі	7
Қанат БАЙБОЛОВ. Екі халық арасындағы бауырлық пен достық рәмізі Ikki xalq qardoshligi va do'stligi simvoli	11
I SHO'BA. ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING JAHON TAMADDUNIDA TUTGAN O'RNI SECTION I. THE PLACE OF ALISHER NAVAII'S LITERARY HERITAGE IN WORLD CIVILIZATION	
Boqijon TO'XLIYEV. Nasimiy va Navoiy nazmi – badiiy tafakkurning yangi bazmi	15
Islam JEMENEY. Әлішер Навои	23
Yashar QOSIM. Dohiy Alisher Navoiyning ulug' izdoshi (Muhammad Fuzuliy sheiriyatida poetik in'ikos tarzining o'ziga xosligi)	35
Qodirjon ERGASHEV. Renessans adabiyotida etologik janr taraqqiyoti	42
Əlimuxtar MUXTAROV. Nizami Gencevi ve Alişir Navai'nin tür ruhu eserlerinin ve araştırmacılarının gözü ile	47
Roviyajon ABDULLAYEVA. Alisher Navoiy fenomeni yoxud Navoiy ijodining olamshumul ahamiyati	52
Насриддин НАЗАРОВ. Гуманизм и креативность в творчестве Наваи как фактор обеспечения связей между народами Евразии	60
Burobiya RAJABOVA. O'zbek navoiyshunoslari Jomiy haqida	67
Karomat MULLAXO'JAYEVA. Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy g'azallarida Yusuf (a. s.) siymosining badiiy talqinlari	77
Tozagul MATYOQUBOVA. Sharq adabiyotining yetuk tadqiqotchisi	82
Nosir JO'RABOYEV. Ikki turkman hukmdori ijodi va Alisher Navoiy	87
Молдасанов Е.М., АБДУВАЛИТОВ Н.Б. Әлем әдебиетінің асқар шыңы (Әлішер Науаидың 584 жылдығына орай)	95
Hulkar HAMROYEVA. Alisher Navoiy ijodida san'at talqini	99
Злиха ЖАНТАСОВА. Шығыс әдебиетінің қазақ фольклорындағы көрінісі	103
Sherxon QORAYEV. Alisher Navoiy Badaxshon shohi va shoir Sulton Muhammad La'liy ijodi tadqiqotchisi (Navoiy va uning zamondoshlari tazkiralari ma'lumotlari asosida)	109
Ahmad AKHLAQUE, Asror Allayarov. Alisher Navoi's creative works: a scientific exploration	115

Fayzulla ISKANDAROV, Dostonjon Tojiev. “Alisher Navoi international award”: establishment and historical significance for the turkic world	118
Diyora ABDUJALILOVA. Alisher Navoiy va Yahyobey Toshlijali dostonlarida shayx va avliyolar timsoli	124
Orifjon OLIMJANOV. Alisher Navoiy va Lorendeli Hamdiy “Layli va Majnun” dostonlari kompozitsiyasiga doir	131
II SHO‘BA. NAVOIY NAZMIY, NASRIY VA ILMIY MEROSINI O‘RGANISH MASALALARI SECTION II. ISSUES OF STUDYING NAVAIY'S POETRY, PROSE AND SCIENTIFIC HERITAGE	
Nurboy JABBOROV. Alisher Navoiy “Tarixi anbiyo va hukamo” asarining siyarnoma turkumida tutgan o‘rni	136
Nusratullo JUMAXO‘JA. Navoiyning yigitlik lirikasiga mansub mustazodi	149
Maqsud ASADOV. Alisher Navoiy “Tanbeh”larining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari (“Mahbub ul-qulub” asari misolida)	155
Dr. Kemal Yavuz ATAMAN. Ali Şir Nevaî beyitlerinde kulluk şuuru	160
Zuhridin ISOMIDDINOV. Navoiyning “qaychi” g‘azali	165
Baxtiyor FAYZULLOYEV. Qo‘qon adabiy muhitida Navoiyga izdoshlik	170
Iqboloy ADIZOVA. Adabiy ta’sir va poetik tafakkurning yangilanishi	177
Nafas SHODMONOV, G‘iyosiddin SHODMONOV. Olti dostonida Odam Ato timsoli talqini	185
Faridaxon KARIMOVA. Xorazm adabiy muhitida debochanavislik an’analari	193
Islomjon YAQUBOV. O‘zaro ta’sir, ijodiy mushtaraklik va o‘ziga xoslik	200
Shavkat HAYITOV, Gulshod SHOYIMOVA. Alisher Navoiyning nabotot va hayvonot olamiga munosabati	205
Obidjon KARIMOV. Alisher Navoiy irfoniy olamining yangicha talqini	212
Gulbahor ASHUROVA. O‘zbek ayol shoiralari ijodida Alisher Navoiy obrazi tasvirlari	216
Qo‘ldosh PARDAYEV. Navoiy g‘azallariga Muqimiyning nazira va taxmislari	221
Ilyos ISMOILOV. Abror hayrati	226
Shermuhammad AMONOV, Abdulhaq RAHIMI. Alisher Navoiy mustazodiga bog‘langan muxammas haqida	229
Zilola AMONOVA, Shahlola SAFAROVA. “Farhod va Shirin” dostonidagi na’t boblarning manbalari va badiiyati	235
Abdulhamid QURBONOV. Badiiy matn va tasviriy vositalar mutanosibligi	242
Muqaddas TOJIBOYEVA. Abdulla Qodiriy romanlarida Alisher Navoiyga izdoshlik masalalari xususida	248
Orzigul HAMROYEVA. Radifning bayt kompozitsiyasidagi o‘rni	252

Ma'rifat RAJABOVA. Xalq maydon kulgi san'ati belgilarining Navoiy ijodidagi ko'rinishlari	256
Nodira SOATOVA. "Farhod va Shirin" dostoni – an'ana takomili, taraqqiysi hamda sintezi sifatida	260
Umida RASULOVA. "Alisher Navoiy" romanida obraz poetikasi	266
Marg'uba ABDULLAYEVA. Yetti sayyora: badiiy talqin va ilmiy dunyoqarash	269
Sohiba UMAROVA. Suyuma G'aniyeva – navoiyshunos	273
Zuhra MAMADALIYEVA. Alisher Navoiy "Xamsa"sida mirrix obrazining majoziylik xususiyatlari	277
Aziz RAJABIY. Alisher Navoiy g'azallarining ohang jilolari (Yunus Rajabiy musiqiy merosi misolida)	282
Zarif QUVONOV. "Hayrat ul-abror"ning yangi tadqiqatlari xususida	286
Farruxbek ABDALIYEV, Gulnoza OSMANOVA. "Xamsa"da "kampir" obrazi talqini	290
Nafisa RAXMANOVA. Ramziy-majoziy obrazlar ta'vili haqida mulohazalar	293
Kamola ULUG'MURODOVA. Navoiy nazmida Layli obrazining badiiy talqini	299
Mavluda ORTIQOVA. Alisher Navoiyning "Nasoyim ul-muhabbat" asarida valiylarga xos sifatlar talqini	303
Jamila EISAR. Alisher Navoiyning she'riyatida oyina timsolining talqini ("G'aroyib us-sig'ar misolida")	308
Azizbek TOSHPO'LATOV. Alisher Navoiyga izdoshlik: Ahmad Tabibiy taxmislari	313
Sevara PARMONOVA. Tasavvufiy tazkiralari va Alisher Navoiy asarlarida Ibrohim Adham nomining zikr etilishi	318
III SHO'BA. ALISHER NAVOIY ASARLARINING MANBALARI VA MATNIY TADQIQI SECTION III. SOURCES AND TEXTUAL RESEARCH OF ALISHER NAVAI'S WORKS	
Dilnavoz YUSUPOVA, Umedullo MAHMUDOV. Alisher Navoiyning "Munshaoti Abdulloh Marvorid"dan o'rin olgan forsiy maktublari xususida	323
Manzar ABDULXAYROV. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni tabdillari tahlili	330
Dr. Farhad RAHIMI. Senglah Sözlüğünün Feraği Düzeltmeleri ve Feraği'den Yanlış ktarmaları Üzerine	335
Gholamreza RAZMI. Özbekistan'da yayimlanmış iki Hayretü'l-ebrar'in tashih edilmiş metnindeki hatalarin sebeplerine bir bakiş	352
Altay NOORULLAH. Navoiy asarlarida tinish belgilarining yanglish ishlatilishi	365

Sevda BEHESHTI. Navai's Poetry as Reflected in Miniature Paintings (A study of Illustrated manuscripts preserved in Iranian collections)	376
Oysara MADALIYEVA. Alisher Navoiyning dastlabki ikki devoni Hamid Sulaymon nigohida	384
Dr. Siyamek HÜSSEYINALIZADE (Ergin Avşar). Amîr Alî Şîr Nevaî'nin şiirlerinde Şamanlığa aid Terimler ve ritüeller	395
Ozoda TOJIBOYEVA. Parij kulliyotidagi "Favoyid ul-kibar"ning matniy xususiyatlari	407
Husnigul JO'RAYEVA. Husayn Boyqaro – Husayniy adabiy merosining O'zbekistonda o'rganilishi	412
Dilnoza RUSTAMOVA. Alisher Navoiy toshbosma devonlaridagi ayrim g'azallar matnining qo'lyozma nusxalar bilan qiyosi	417
Erfan ESHGHÎNOUR. Fâni Divanındaki Avnî Divanından Tercüme Olunmuş Şiirler Üzerine	423
Lochinbek AHMADALIYEV. Po'latjon Qayyumiy tazkiralarda Alisher Navoiy faoliyatining yoritilishi	433
Dilnavoz SATTOROVA. Navoiy g'azallariga Sa'diy taxmislari	438
IV SHO'BA. ALISHER NAVOIY ASARLARINING XORIJIY TILLARGA TARJIMASI VA CHET ELLARDA O'RGANILISHI SECTION IV. TRANSLATION OF ALISHER NAVA'I'S WORKS INTO FOREIGN LANGUAGES AND STUDY ABROAD	
Hulkar HAMROYEVA, Shahlo NARALIYEVA, Ozodaxon MUSAYEVA. Qozog'istonda Mir Alisher Navoiy ijodining o'rganilishi	444
Abdulhay SOBIROV, Zamira DJURABAYEVA. "Muhokamat ul- lug'atayn" – turkiy xalqlar leksikasining so'nmas bulog'i	451
Münevver TEKCAN, Serpil Yazıcı ŞAHİN. Muhakamat al-lughatayn's literary and academic aspects.	455
Бермет ЗАКИРОВА, Дамилова НУРИЙЛА. Алишер Навоинин чыгармаларындагы тилдик каражаттар аркылуу студенттин кеп маданиятын өстүрүү	462
Nishonboy XUSANOV. "Hayrat ul-abror"dagi teonimlarning semantik va badiiy xususiyatlari	468
Mardon RAHMATOV. Qo'shma fe'l komponentlari inversiyasi	472
Rashid ZOHID. Hayot – firoq manzili	478
Shahlo HOJIYEVA. Alisher Navoiy badiiy kashfiyotlari – Cho'lpon estetik tafakkuri yangilanishi omili	482
Mo'minjon SULAYMONOV. Alisher Navoiy davrida isiriq solinganmi?	488
Abdumurod TILAVOV. Alisher Navoiy ma'naviy merosi va zamonaviy ta'lim	492
Nilufar RASULOVA. Alisher Navoiyning boqiy merosi jahon tillarida	497
Ozodaxon MUSAYEVA, Gulchehra SULTONOVA. "Muhokamat ul- lug'atayn" asaridagi turkiy fe'llar va omonim so'zlar tahlili	502

Iroda ISHONXANOVA. Alisher Navoiy hayoti va ijodining “Литература” darsliklarida aks etishi	505
Shahlo NARALIYEVA, Farrux ABDALIYEV. Hazrat Navoiy ijodida nutq madaniyati	514
АШИРОВА Т.К., КАРАЕВА Н.О., ЗАКИРОВА Б.А. Алишер Навоинин чыгармаларын санарип платформалар аркылуу жайылтуу	518
Dilorom YULDASHEVA, Shahlo NARALIYEVA. Alisher Navoiyning didaktik qarashlari	523
Komiljon ABDULLAYEV. Ta’lim tizimi bosqichlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o’rgatishda fanlararo integratsiyadan foydalanish	527
Gulnoza YULDASHEVA, Sevinch UBAYDULLAYEVA. “Lison ut-tayr” dostonining ayrim morfemik xususiyatlari tahlili	531
Feruza DJUMANIYAZOVA. Alisher Navoiy ijodida milliy etnosport o’yinlari	534
Hamida JURAQOBILOVA. O’zbek she’riy matnlaridagi kognitiv metaforalarning fransuz tilida ifodalanishi	539
Abdug’ani NASRIDDINOV. Navoiyshunoslikda yangicha yondashuv	544
TEZISLAR ADABIYOTSHUNOSLIK	
AHMADOVA Shohsanam. Hofiz Xorazmiy va Alisher Navoiy ijodida zohid obrazi tasviri	550
ABDURAIMOVA Xafiza. Alisher Navoiy g’azaliyotida Doro obrazi talqinlari	553
ALIYEVA Sevinch. Anbiyolar haqidagi manbalarda Iso payg’ambar obrazi tasviri	556
ALMARDONOVA Aziza. Alisher Navoiy tarji’bandlarida dunyo ramzi	561
DEHQONOV Akramjon. Bir g’azal sharhi	564
DOLIMOV Shokir. «Hayrat ul-abror» dostoni sharhining rus tiliga tarjimasi xususida	567
GAFUROVA Shaxnoza. Navoiy me’rojnoma baytlarida qo’llangan badiiy san’atlar	569
IBOTOVA Madina. Alisher Navoiy g’azallarida jon va ishq munosabatining badiiy ifodasi	572
MEYLIYEV Xudoyberdi. Navoiy va zamondoshlari asarlarida Mirzo Mironshoh saroyi adabiy muhiti va shoir Lutfulloh Nishopuriy ijodiy faoliyatining yoritilishi	576
MUQUMOVA Surayyo. “Nasoyim ul-muhabbat”: ism, xosiyat va xususiyat	579
NASRULLAYEV Elmurod, SIROJIDDINOVA Sevinch. Xalq og’zaki ijodida Navoiy timsoli talqini	581

NURULLAYEVA Hulkaroy, MAMADALIYEVA Madina. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarini o’qitish bo’yicha ayrim mulohazalar	584
OLIMJONOV Davronbek. “Boburnoma” asarida tarixiy shaxslar tavsifi (Alisher Navoiy shaxsi misolida)	587
PARDAYEVA Nigora, PIRNAZAROVA Barno. Navoiy lirikasida kichik lirik janrlar	589
SHOMURODOV San’at. Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro munosabatlari isajon sulton talqinida	593
TO’XTAMURATOV Furqat. Alisher Navoiy g’azaliga Muhsiniy tatabbu’si	596
TURDIYEVA Maftuna. “Layli va Majnun” dostonlari kompozitsiyasidagi ba’zi farqli jihatlar	599
UMAROVA Dildor. Alisher Navoiy asarlarida sukut go’zalligi ifodasi	602
UMAROV Sardorbek. Ma’rifatning haqiqati – hayratdir	604
YANGIBOYEV Shavkat. Ito haqida	607
TILSHUNOSLIK	
YULDASHEVA Dilorom. Alisher Navoiy asarlarida rang-tus ifodalovchi birliklar	611
AXMADJANOVA Malika. Alisher Navoiy va o’zbek tilining boyitilishi: ilmiy metodlar va uslublar	613
AKBAROVA Zulfizargul. Alisher Navoiy asarlarida qo’llanilgan antonimlik hosil qiluvchi “Ahl” komponentli lug’aviy birliklar tahlili	617
YUSUPOVA Dildora. Alisher Navoiy asarlarida qimmatbaho tosh nomlari	619
MUNDARIJA	622